

Piotr Paweł Paszelke  
ORCID: 0000-0002-9648-0760  
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

# Katolicki portal internetowy a edukacja moralna. Na przykładzie użytkowników portalu deon.pl

Catholic Internet Website and Moral Education:  
On the Example of Users of the Deon.pl

## ABSTRAKT

Celem relacjonowanych w artykule badań jest charakterystyka edukacyjnej roli odgrywanej przez katolickie portale internetowe, zwłaszcza w odniesieniu do edukacji moralnej. W badaniach założono, że rozwijająca się w kontekście wiary pojedynczego człowieka religijność, czyli zbiór postaw wobec Boga, samego siebie oraz innego człowieka, uwarunkowana jest czerpanym z kultury (w tym poprzez edukację) rozumieniem świata, człowieka oraz treści Objawienia. Założono ponadto, że funkcje edukacyjne realizowane są obecnie przez media, a zwłaszcza portale internetowe, które dostarczają człowiekowi wiedzy, jak rozstrzygać nurtujące go problemy. Na fundamencie tych założeń postawiono pytanie, w jaki sposób funkcja edukacyjna realizowana jest w obszarze edukacji moralnej przez katolicki portal deon.pl. Badania przeprowadzono w strategii jakościowej, metodą indywidualnych przypadków, techniką wywiadu otwartego pogłębionego. Respondenci odnosili się kolejno do kwestii: z jakimi dylematami moralnymi mierzyli się w swoim życiu, jakie treści były pomocne przy rozwiązywaniu tych dylematów i w jakim

**SŁOWA KLUCZOWE**  
religia, religijność,  
wiara, dylematy  
moralne, portale  
internetowe

**KEYWORDS**  
religion, religiousness,  
faith, moral dilemmas,  
website

SPI Vol. 24, 2021/1  
ISSN 2450-5358  
e-ISSN 2450-5366  
DOI: 10.12775/SPI.2021.1.008

Nadesłano: 20.11.2020  
Zaakceptowano: 18.01.2021

stopniu portal nie spełnił swojego zadania. Z badań można wyprowadzić wniosek, że portal deon.pl pomaga respondentom przy mierzeniu się z dylematami moralnymi zwłaszcza wtedy, kiedy korzysta się z niego na początkowym etapie rozwijania wiary oraz zgłębiania religii i moralności, ale na późniejszym etapie w obecnej formie przestaje spełniać swoje zadanie.

## ABSTRACT

The aim of the research reported in the article was to characterize the educational role played by Catholic websites, especially in relation to moral education. The research assumed that religiousness developing in the context of the faith of an individual, i.e., a set of attitudes towards God, oneself and other human beings, is conditioned by the understanding of the world, man and the content of Revelation derived from culture (including education). Moreover, it was assumed that educational functions are currently realized by the media, especially by websites, which provide people with knowledge on how to resolve bothering questions. Coming from these assumptions, a question was asked how the educational function is performed in the area of moral education by the Catholic Deon.pl website. The research was carried out using a qualitative approach, the method of individual cases, and the technique of an open, in-depth interview. The respondents referred to the following issues: what moral dilemmas they faced in their lives, which content was helpful in solving these dilemmas and to what extent the portal failed to fulfill this task. The research suggests that Deon.pl helped the respondents in facing moral dilemmas, especially when it was used at the initial stage of developing faith and exploring religion and morality, however in its current form, it ceased to fulfill this task at a later stage.

## Wprowadzenie

W dobie coraz szybciej rozwijającego się Internetu nie sposób nie zauważyć, że cyberprzestrzeń stała się miejscem, które coraz silniej oddziałuje na większą część społeczeństwa. To właśnie tutaj dochodzi do częstszego i łatwiejszego ścierania się różnych kultur, religii i światopoglądów. Coraz częściej też to właśnie Internet jest pierwszym miejscem, gdzie szukamy odpowiedzi na nurtujące nas pytania. Internet staje się również platformą kształtowania indywidualnych

postaw religijnych, czyli oddziałuje także na kształtowanie się naszej religijności.

Kwestie religijne są niezwykle istotne w życiu wielu ludzi, którzy zadają sobie m.in. pytanie o to, jak żyć. Jednocześnie edukacja religijna w szkole często jest niewystarczająca, co sprawia, że jedną z form poszukiwania odpowiedzi na pytania o charakterze religijnym jest przeszukiwanie zasobów internetowych. W niniejszym artykule zostanie przedstawione, w jaki sposób dorośli poszukujący odpowiedzi na nurtujące ich pytania z pogranicza religii i moralności wykorzystują zasoby portalu deon.pl. W pierwszej części omówione zostaną pojęcia przydatne w kontekście poruszanego zagadnienia związku edukacji moralnej i religijnej z korzystaniem z katolickich portali internetowych. W drugiej części przedstawiona zostanie metodologia badań własnych wraz z analizą przeprowadzonych badań. W ostatniej części zawarte będą wnioski dotyczące słabych i mocnych stron portalu deon.pl oraz ogólna ocena wartości portalu internetowego dla rozwiązywania dylematów moralnych.

W literaturze przedmiotu na związek rozwoju jednostek z treściami, które odnajdywane są w Internecie i poddawane refleksji, wykazywali chociażby Paweł Mazurek, Aneta Ostaszewska, Marta Jabłońska, Katarzyna Tomsia, Zbyszko Melosik czy Astrid Diner. Badania te istotne są z punktu widzenia rozumienia procesu budowania ogólnej tożsamości człowieka. Nie uwzględniają one jednak specyfiki budowania tożsamości religijnej i problemów z nią związanych.

Paweł Mazurek zauważył, że już na ówczesnym etapie (2006 rok) media sieciowe w istotny sposób współgrały z przemianami przebiegającymi w społeczeństwie. Jednym z aspektów tych przemian jest zanik stabilnej tożsamości, co wiąże się z osłabieniem zwykłej więzi, którą normalnie tworzy człowiek (Mazurek 2006). Tożsamość jest dziś kształtowana w wyniku nagromadzenia różnych wizerunków i idei, które są zaczerpnięte właśnie z sieci. Tożsamość człowieka współczesnego jest więc wypadkową nietrwałych i chaotycznych elementów zawartych w obrazach proponowanych przez media. Taka tożsamość ma charakter kontekstowy, sezonowy (Ostaszewska 2012). Badania sugerują, że wartości dotyczące np. zbawienia są jednymi z najmniej istotnych w przestrzeni wirtualnej. Dominuje raczej poszukiwanie radości, przyjemności i zadowolenia. Internet kojarzy się młodzieży z kulturą, pięknem i tolerancją, a zatem to właśnie te

przestrzenie mogą pomagać młodzieży w poznawaniu świata muzyki, literatury, niejako też wpływając na samorozwój danej jednostki (Tomsia 2008).

Jak zatem powinno się nakierowywać jednostki na prawidłowe kreowanie tożsamości w cyberprzestrzeni? Zbigniew Melosik stwierdził, że: „Ważną rolę w wychowaniu mogłaby odgrywać pedagogika koncentracji uwagi i kontemplacji oraz zdolności do porządkowania” (Melosik 2018). Autoprezentacja i autoekspresja to istotne elementy osobistego konstruowania siebie w przestrzeni wirtualnej (Diner 2006). Treści odnajdywane w Internecie mogą sprzyjać zarówno pozytywnym przemianom, pozwalającym na samodoskonalenie się, jak i negatywnym, wyniszczającym zmianom w zachowaniu i postrzeganiu siebie (Jabłońska 2018).

Z kolei badania Astrid Diner wskazują również na rolę Internetu w rozstrzygnięciu dylematów moralnych, podobnie zresztą jak badania Piotra Siudy. Zarówno komputer, jak i Internet mogą skłaniać do rozwoju refleksyjnego myślenia i stawiania pytań o pochodzenie wszystkiego, co istnieje.

Również nastolatki wyciągają wnioski z własnej twórczej pracy, a także opisują jak pewna „techniczna racjonalność” pozwala im na radzenie sobie z problemami w życiu codziennym (Diner 2006). Religię online cechuje wysoki stopień refleksyjności, co wynikać ma z cechy Internetu, który sprawia, że jest on przydatnym medium dla jej rozwoju (Siuda 2010). Jednocześnie religia staje się jeszcze bardziej indywidualna i refleksyjna, ale i bardziej utowarowiona (Siuda 2010).

Osobom wierzącym rozwój technologii ułatwia dostęp do informacji związanych z określonym postępowaniem, jak i ocenianiem tego, czy jest to zgodne z zasadami wiary. Z drugiej jednak strony większy natłok treści, które pochodzą z różnych kręgów kulturowych oraz prezentują różne postawy światopoglądowe, sprawiać może, że osoby te będą wyraźnie zagubione. Dlatego też tak istotne wydaje się poszukiwanie odpowiedzi na pojawiające się dylematy moralne właśnie na tych portalach internetowych, które potencjalnie stanowią wiarygodne źródło wiedzy religijnej. Do tego celu zazwyczaj wykorzystuje się najbardziej znane portale o charakterze religijnym.

## Wiara – Religia – Religijność – Moralność. Wprowadzenie w problematykę

Rozpoczynając refleksję nad wskazaną powyżej kwestią, konieczne jest odróżnienie kilku rzeczywistości: po pierwsze, wiary od religii, po drugie – religii od moralności, a wreszcie wychowania moralnego od edukacji religijnej. W związku z tym wyjaśnić należy również pojęcie religijności. Punktem wyjścia dla niniejszej analizy będzie pojęcie wiary.

W przypadku wiary mówić można o tym, że jest ona najbardziej podstawowym wymiarem duchowym życia człowieka już od dzieciństwa, objawiającym się chociażby w zawierzeniu temu, co mówią rodzice. Nie bez powodu wiara jest określana jako „akt poznawczy rozumu dokonany pod naciskiem woli wierzącego” (Krapiec 2009a). Z kolei Dariusz Stępkowski zauważa za Johannem Friedrichem Herbartem, że wiara w pewien sposób jest niedosięgalnym elementem, który nadaje człowiekowi kierunek rozwoju, a jednocześnie nie jest czymś, czego można się nauczyć (Stępkowski 2012). *Katechizm Kościoła katolickiego* określa wiarę następująco: „Wiara jest odpowiedzią człowieka daną Bogu, który mu się objawia i udziela, przynosząc równocześnie obfite światło człowiekowi poszukującemu ostatecznego sensu swego życia” (*Katechizm Kościoła katolickiego* 1994, nr 26). Wiara oznacza powierzenie siebie miłosiernej miłości Boga oraz polega na zwracaniu się człowieka do Boga, aby znaleźć stabilną drogę wśród chaosu oferowanego przez bożki (*Fides et ratio*, nr 13).

Tak rozumiana wiara jest najbardziej podstawową wartością religijną, jaką człowiek może mieć w swoim życiu. To właśnie w niej objawia się obecna u każdego człowieka potrzeba transcendencji (Dybowska 2012). Właśnie dlatego, że tak wiele osób musi w coś wierzyć, spotkać można tak wielu ludzi religijnych (Socha 2000). Wiara odnosi się do pewnego aspektu ludzkiej egzystencji, który zauważalny jest w życiu każdego człowieka. Każdy człowiek wierzy, nawet nieświadomie. Przede wszystkim wiara opiera się na wewnętrznym procesie naradzania się z sobą samym, co też wymaga wsparcia (Michalski 2004). Wiara jako droga wymaga również ciągłego dojrzwania (Dybowska 2012). Może ona również wspierać rozwój moralny człowieka, jednak nie jest czynnikiem do tego niezbędnym (Horowski 2012).

To właśnie wiara stanowi wstęp do rozumienia religii, moralności, religijności. Bez wiary nie da się o nich mówić, z wyjątkiem moralności, która faktycznie nie musi się wiązać ani z wiarą, ani z religią. Jakie wiara ma jednak odniesienie do religii?

Współczesne rozumienie religii jest na tyle pojemne, że właściwie niemożliwe jest wprowadzenie jednej definicji, która obejmowałaby wszystkie religie (Bronk 2009). Religię rozumie się m.in. jako „odniesienie osoby ludzkiej do Transcendensu (bóstwa, Boga) i zdolność nawiązywania z nim kontaktu; zjawisko społeczno-kulturowe realizujące relację zachodzącą między człowiekiem i Transcendensem (doktryna, motywowana religijnie moralność i obrzędowość, kult, instytucje-społeczności)” (Zdybicka 2009). Można ją ująć jako całość zjawisk, w których ludzie wyrażają posiadanie świadomości tego, że ich egzystencja ma granice i potrzebują czegoś, co umożliwi jej realne przezwyciężenie (Michalski 2004). W dzisiejszych czasach coraz częściej zanikają „religie etniczne”, a zamiast nich możemy mówić o „religiach uniwersalnych”. Uniwersalizm ten oznacza, że religie kierują swoje przesłanie do wszystkich ludzi, niezależnie od ich miejsca pochodzenia czy rasy (Marek 2014). Religia jest nie tylko faktem jednostkowym, ale i społecznym (Zdybicka 1993). Istotą religii jest świadomy i wolny wybór Boga, co ma na celu utworzenie związku człowieka z Bogiem (Zdybicka 2010), a związek ten ostatecznie nadaje celowość życiu ludzkiemu (Pawlak 2012).

Zauważyć można istotne powiązanie religii i wiary. Wiara wiąże się z odpowiedzią daną Bogu (*Katechizm Kościoła katolickiego* 1994, nr 26), a jednocześnie wiąże się z wewnętrzną potrzebą kontaktu z bytem transcendentnym. Religia stanowi z kolei swego rodzaju zewnętrzne i społeczne ustanowienie tej wiary w zwartej, ustrukturyzowanej konstrukcji, która wykracza poza jednostkowość i tworzy wspólnotę. Jednocześnie stanowi też formę wyrażenia pewnej świadomości istnienia celu i wyjaśnienia jego sensu. Ten aspekt religii podnosi Michalski: „pod pojęciem religii rozumieć należy całość zjawisk, w których ludzie wyrażają świadomość radykalnej skończoności swojej egzystencji i jej realnego przezwyciężania” (Michalski 2004: 111).

Skoro religia stanowi o zdolności nawiązywania kontaktu z Bogiem, oznacza to, że religijne zaangażowanie przybiera charakter relacyjny i dzięki temu można zrozumieć związek pomiędzy religią

a wiarą. Co więcej, sam fakt religijności domaga się, aby każda kultura zawierała w sobie aktywność religijną człowieka (Michalski 2004). Zdzisław Chlewiński religijność rozumie jako: „całokształt przekonań, doświadczeń i zachowań podmiotu związanych z przeżywaniem relacji do świata transcendentnego – Boga” (Chlewiński 1991). Podobnie ujmuje to Michalski, zauważając konieczność rozróżnienia pojęć religii i religijności (Michalski 2012), co wcale nie jest tak oczywiste, kiedy przyjdzie się zagłębić w różne kwestie poświęcone tej tematyce.

Religijność odnosi się przede wszystkim do relacji do Boga przeżywanej i realizowanej w sferze indywidualnej (Królikowska 2008), ale i do intensywności postawy wobec religii w ujęciu globalnym, świadczącej o tym, co badanemu kojarzy się z wyznawaną przez niego religią (Socha i in. 1991: 9, za: Królikowska 2008). Problem deskralizacji kultury współczesnej wiąże się z wypaczeniem treści życia duchowego człowieka, jednak pomimo negatywnego wpływu kultury świeckiej, człowiek współczesny nadal jest „człowiekiem religijnym” (Pawlak 1995). Z religijnością jest z kolei bezpośrednio związane pojęcie rozwoju religijnego, pomocnego dla zrozumienia specyfiki zmian, które w tej dziedzinie zaszły we współczesności.

Rozwój religijny to proces, który dokonuje się przez całe życie człowieka (Królikowska 2008). Dynamika współczesnych przeobrażeń kulturowych i społecznych przyczynia się do wytworzenia u współczesnej młodzieży swoistej dezorientacji w świecie wartości religijnych. Jako że potrzeba tego rozwoju jest czymś oczywistym dla każdego człowieka wierzącego, zaobserwować można zwiększenie zainteresowania duchowością ukazywaną dzisiaj w różnych filozoficznych i psychologicznych znaczeniach. Tę potrzebę kontaktu z religią bądź doświadczania przeżyć quasi-religijnych dostrzec można zwłaszcza wśród młodzieży (Łuczyński 2012). Współczesny młody człowiek ściera się z poglądem wyraźnie obecnym w wielu środkach masowego przekazu, który zakłada, że wybór religii nie ma znaczenia, a każda forma religijności ma tę samą wartość. Taka sytuacja jest zagrożeniem dla młodzieży, która może przez to utracić stabilną tożsamość osobową (Łuczyński 2012). Utrudnia to również postrzeganie wiary, która opiera się na spoistości moralnych skutków zachowań, co z kolei prowadzić może do konkretnych zmian w rozwoju moralnym danej osoby. Jeśli człowiek stanie się dojrzały religijnie,

w sposób świadomy będzie poszukiwał nowych elementów prawdy, m.in. o Bogu (Kuczkowski 1998).

Janusz Mariański zauważył, że w badaniach socjologicznych warto badać nie tylko religię, ale także przestrzeń wyznaczoną przez daną religię. Określenie tego, co religijne, przestaje być proste i jednoznaczne. Obecnie coraz częściej to zadanie należy nie do instytucji, ale do jednostki (Mariański 2002). Na początku XXI wieku można było zauważyć wśród młodzieży polskiej wyraźny deficyt uspołecznienia organizacyjnego, co było dostrzegalne m.in. w odniesieniu do Kościoła rzymskokatolickiego i organizacji z nim powiązanych (Mariański 2019).

Socjolog w swoich badaniach nie szuka odpowiedzi dotyczącej prawdziwości bądź nieprawdziwości wiary, ale uznaje religię i jej składniki za „fakt społeczny”, który wywiera wpływ na osobowość wierzących. Florian Znaniecki dostrzegał wpływ religii na proces socjalizacji i wychowania człowieka. Zauważył, że wartości religijne biorą udział w kształtowaniu ideału kulturowego człowieka. To właśnie Znaniecki postulował socjologiczne badanie religii, m.in. jako czynnika powiązanego z innymi dziedzinami kultury. Do nich należą magia, technika, ideologia, a także i moralność. Znaniecki zauważył, że do problemów związanych z badaniem religii należy również kwestia organizacji i funkcji zbiorowości religijnej. Mówił m.in. o kwestii tworzenia i rozwoju grup religijnych, a także formie skupiania twórczości i panującej w danej grupie kontroli (Ciupak 2002). Choć uwagi Znanieckiego pojawiły się na dekady przed faktycznym zaistnieniem Internetu czy telewizji, jego postulaty dotyczące podejmowania określonych badań są aktualne także dziś w realiach funkcjonowania „nowych mediów”.

Istniejąca współcześnie tendencja do promowania życia niereligijnego wiąże się m.in. z podejściem, że religia nie jest potrzebna w procesie kształtowania moralności. Ujednoclenie religii w mediach masowych (o czym mówi Andrzej Łuczyński) błędnie zdaje się odbierane jako dowód na brak znaczenia religii w wychowaniu moralnym. Istnieje związek pomiędzy dobrym postępowaniem a wiarą w Boga (Krąpiec 2009b), choć faktycznie utożsamienie wiary z moralnością jest błędne. Wysoki poziom moralności dostrzegalny jest u osób niewierzących, a częstokroć osoby wierzące podejmują się działań krytycznie postrzeganych z perspektywy moralności



(Horowski 2012). Zauważalne jest jednak to, że niejednokrotnie właśnie dzięki religii możliwe jest pełniejsze zinternalizowanie określonych zasad moralnych. Jak zatem pojmuje się moralność?

Moralność rozumie się „jako sposób postępowania człowieka zgodny z prawdziwociowo-dobrym stanem rzeczy” (Krapiec 2009b). Świadomość moralna rozwija się na skutek rozwoju człowieka w społeczeństwie, a na jej kształtowanie mają wpływ wielkie procesy społeczne, np. globalizacja, indywidualizacja czy też upowszechnienie kultury masowej. Wartości moralne są podstawą wyborów moralnych wynikających z ukształtowanej moralności, a zatem w szczególności sposób decydują o orientacji życiowej (Skoczyła 2012). Według psychologii moralności u człowieka powszechnie występują procesy wartościowania, a oceny moralne zdają się dotyczyć całego życia człowieka (Socha 2000). Moralność staje się szczególnie istotna dla życia duchowego, kiedy jednostka zaczyna świadomie ją kształtować (Socha 2000).

W religii chrześcijańskiej człowiek rozumiany jest jako osobowy byt nastawiony na czynienie dobra i podejmujący akty moralne (wolne decyzje), które dotyczą każdej działalności ludzkiej (zwłaszcza religijnej) (Zdybicka 1993). Religia dostarcza perspektyw i motywów moralności, a moralność zaś zdaje się warunkować głębię przeżyć religijnych i religii. Dzięki dobremu postępowaniu wymaganemu przez moralność możliwe jest poznanie Boga, jednakże niedoskonała świadomość religijna bądź niska moralność mogą zaowocować zaistnieniem rozbieżności pomiędzy religią i moralnością, a także nieprawidłową redukcją tych pojęć. Zazwyczaj objawia się to w utożsamianiu religii i moralności, co sprowadza się zwykle do redukcji religii do moralności (Zdybicka 1993).

Związek moralności z religią i odpowiednim wychowaniem wiąże się właśnie z tym, co np. religia chrześcijańska nakazuje w kontekście aktów moralnych. Wpisuje się to bezpośrednio w wychowanie moralne, czyli oddziaływanie na osobowość człowieka, które ma na celu nie tylko wykreowanie u niego zdolności odróżniania dobra od zła, ale także wzbudzenie postawy wybierania dobra i odrzucania zła (Jasionek 2004). Jest to proces celowy, wspomagający autonomię wychowanka, który powinien się opierać na wolności wyboru oraz na dialogu, nie zaś na nakazach i zakazach (Królikowska 2008). Każda kultura może inaczej postrzegać pewne normy moralne, więc nie

zawsze to samo będzie „złe” w różnych częściach świata (Jasionek 2004). Stawia to przed wychowawcami problem polegający na tym, że młodzież dzięki m.in. Internetowi ma dostęp do przekazów i treści z różnych kultur, silnie pozostając pod ich wpływem, a to może dodatkowo wzbudzać u niej problemy w rozumieniu zasad moralnych, a także pogłębiać już istniejące dylematy moralne.

W społeczeństwie XXI wieku człowiek przytłoczony jest natłokiem informacji, co przejawia się w procesach edukacyjnych widoczną przewagą zdobywania informacji, a nie wiedzy. W tym kontekście przesył informacyjny oraz specyfika nowych mediów, w których człowiek skupia się na pojedynczych stwierdzeniach, sprawiają, że nie doszukuje się on już sensu i prawdy (Chrost 2018). Współczesna rzeczywistość kultury typu instant zdaje się tkwić w aksjologicznej próżni. W wychowaniu moralnym niezwykle ważne jest przyczynianie się do tego, aby człowiek prawidłowo rozpoznawał wartości, które uporządkowane będą według jasnej hierarchii. Prawidłowe wychowanie moralne obecnie zdaje się przeciwstawiać kulturze konsumpcjonizmu, a wychowawca powinien pomagać w poszukiwaniu oraz odkrywaniu wartości (Królikiewicz 2018). Wynikałoby z tego, że jeśli dziecko już na etapie rozwoju nie będzie otrzymywało odpowiednich bodźców i zachęt (m.in. ze strony rodziców, ale nie tylko), nie tylko będzie borykało się z nierozwiązanymi dylematami moralnymi, ale w ogóle nie będzie chciało podejmować poszukiwań związanych z ich rozwiązaniem.

## Metodologia badań własnych

Przedmiotem przeprowadzonych badań był sposób w jaki portal deon.pl wykorzystywany jest przed katolików w wieku od 23 do 25 lat do rozwiązywania dylematów moralnych. W badaniach wzięło udział 10 osób. Na potrzeby analizy zostały im zmienione imiona. Były to osoby deklarujące się jako wierzące, w przedziale wiekowym od 23 do 35 lat. W badaniu uczestniczyły: Alina (lat 24), Eleonora (lat 24), Alicja (lat 23), Renata (lat 24), Karolina (lat 35), Adrianna (lat 24), Ilona (lat 25), Malwina (lat 27), Aneta (lat 24), Dagmara (lat 28).

Badanie dotyczyło oddziaływania edukacyjnego portalu deon.pl w kwestii rozwiązywania dylematów moralnych przez jego użytkowników, ponieważ to właśnie ten portal jest jednym z najlepiej

znanych i najpopularniejszych polskojęzycznych portali katolickich. Celem badań było określenie, w jaki sposób katolicki portal internetowy jest wykorzystywany do odnajdywania ważnych informacji związanych z wiarą i religią oraz pomagających przy rozwiązywaniu dylematów moralnych. Cele badań miały zatem charakter przede wszystkim eksploracyjny (Babbie 2008: 107–109). Według proponowanej przez Jerzego Apanowicza metodologii tego rodzaju badań, miały one dać wyjaśnienie teleologiczno-funkcjonalne (Apanowicz 2002). Przede wszystkim celem było jednak otrzymanie odpowiedzi na pytanie: W jaki sposób katolickie portale internetowe są wykorzystywane do rozwiązywania dylematów moralnych? Pomocą w znalezieniu odpowiedzi na to pytanie problemowe (Apanowicz 2002) było sformułowanie trzech pytań szczegółowych: 1) z jakimi dylematami moralnymi mierzyli się użytkownicy portalu deon.pl? 2) jakie treści na portalu deon.pl stały się pomocne w rozwiązaniu tych dylematów? 3) w jakim stopniu portal nie spełnił swojego zadania?

Badania przeprowadzone zostały w strategii jakościowej i miały spełniać funkcję idiograficzną (Apanowicz 2002). Wykorzystano metodę analizy indywidualnych przypadków, a dobór oparty został na dostępności badanych. Dobór miał też charakter celowy (Babbie 2008). W celu znalezienia osób chętnych do wzięcia udziału w wywiadzie autor badania umieścił stosowne ogłoszenia na stronach zrzeszających grupy katolickie na Facebooku, wyjaśniając niezbędne informacje związane z badaniem (m.in. to, że poszukiwane są osoby, które korzystają bądź korzystały z portalu deon.pl).

Badanie zostało przeprowadzone techniką wywiadu pogłębionego (Dobek-Ostrowska, Sobera 2017). Badania prowadzone były w sierpniu 2020 roku w dwóch formach: pierwszą były rozmowy przeprowadzane na żywo i nagrywane za pomocą dyktafonu; druga forma to rozmowa online za pomocą internetu. Wszystkie rozmowy były nagrywane za pomocą programu, który jednocześnie służył do nawiązania połączenia. Osoby badane przed rozpoczęciem wywiadu otrzymały informację o badaniach oraz formularz wyrażenia zgody na wzięcie w nich udziału. Po wyrażeniu zgody i podpisaniu obu dokumentów (w przypadku rozmów prowadzonych zdalnie były to dokumenty zeskanowane i wysłane już po podpisaniu) badacz rozpoczął nagrywanie. Badani byli świadomi momentu rozpoczęcia

i zakończenia nagrywania oraz tego, że analizie poddawane będą wywiady już po transkrypcji. Przy transkrypcji badanym nadane zostały pseudonimy, aby uniknąć możliwości ich identyfikacji.

## Wyniki badań

### 1. Z jakimi dylematami moralnymi mierzyli się użytkownicy portalu deon.pl?

Odpowiadając na to pytanie, część badanych wskazała konkretne dylematy moralne, jednakże nie potrafiła konkretnie nazwać swoich dylematów moralnych, choć faktycznie badani wskazywali, że takie mieli.

Jednym z dylematów moralnych, który wskazało kilka osób, była kwestia czystości przedmałżeńskiej i wspólnego zamieszkiwania przed ślubem. Na obie te kwestie wskazała Eleonora.

Dla Renaty dylematy moralne pojawiły się przede wszystkim przed bierzmowaniem i również wiązały się z kwestią czystości przedmałżeńskiej, ale dotyczyły także innych kwestii: *Zaczęłam się zastanawiać nad różnymi kwestiami typu: aborcja, eutanazja, życie pozagrobowe, samobójstwa, jak samobójcy mogą być „traktowani” przez Pana Boga, jeśli odbiorą sobie życie, antykoncepcja, kwestie czystości przedślubnej, in vitro... Tego typu tematy, wspomniana aborcja, albo jeszcze „grzech czy nie grzech”. To też takie najczęstsze chyba pytania (Renata).*

Kwestie związane z seksualnością były również zastanawiające dla Adrianny, a przede wszystkim dotyczyło to współżycia przed ślubem. Zauważyła ona, że jest to jeden z tych nośnych tematów, w których wyraźnie widać różnicę między spojrzeniem ludzi a nauczaniem Kościoła.

Aneta wskazała na konkretne dylematy moralne, które również dotyczyły kwestii seksualności, czyli m.in.: aborcja, antykoncepcja czy metody naturalnego planowania rodziny. Na podobne dylematy wskazywała Dagmara. Dla niej głównym dylematem moralnym była kwestia czystości przedmałżeńskiej, a rozważania o kwestii grzechu związane były w dużej mierze z takimi tematami, jak właśnie wspomniana nieczystość czy też masturbacja.

Z kolei Alicja nie była w stanie nazwać konkretnych dylematów moralnych, ale jako przejaw ich obecności wskazała rozdźwięk w społeczeństwie, *które ma inne zdanie na każdy temat*. Jako pewien przykład źródła dylematów moralnych wskazała jedną z grup katolickich na Facebooku: *Nawet śledzenie tego, co się dzieje na grupie „Panda Szuka Pandy” wywołuje u mnie dylematy moralne, bo łatwo tam zaobserwować, że ludzie mają zupełnie odmienne zdanie, mimo że jest to teoretycznie grupa ludzi, którzy gdzieś tam wyznają podobne zasady i podobne wartości* (Alicja).

Karolina zetknęła się z dylematem moralnym innego rodzaju. Dotyczył on kwestii postu piątkowego, a dokładniej możliwości tańczenia i spotykania się ze znajomymi. Dylemat ten wiązał się zwłaszcza z tym, że niektórzy znajomi odmawiali tańca, a jednocześnie spożywali alkohol, co Karolina podsumowała: *Lubię tańczyć i wolę swój post poświęcić w kierunku tego, że ja nie będę piła alkoholu tego dnia na tej imprezie, ale ja chcę wyjść np. na dwa tańce na parkiet. I to był taki przelotowy moment, bo uważam, że jednak wstrzemięźliwość od alkoholu, a wstrzemięźliwość od tańca, to wydaje mi się jednak, że jest to nieporównywalne* (Karolina).

Dla Ilony dylematy moralne związane były m.in. z kwestią przestrzegania człowieka w kontekście różnicy w płci, narodowości i przede wszystkim wyznania, a także tego, czy żyje on zgodnie z własnym sumieniem czy też nie.

## 2. Jakie treści na deon.pl stały się pomocne przy rozwiązaniu tych dylematów?

Osoby badane były pytane również o to, jakie treści znajdujące na portalu deon.pl pomagały rozwiązywać dylematy moralne i czy faktycznie w tym kontekście jest on pomocny. Dla Eleonory treści umieszczane na deon.pl były pomocne przy analizowaniu dylematu moralnego związanego m.in. z czystością przedmałżeńską. Wskazywała jednak, że nie ze wszystkimi treściami się zgadzała, choć w jakiś sposób one do niej przemawiały. Nie była w stanie przytoczyć jednak konkretnych przykładów, gdyż ten dylemat pojawił się u niej kilka lat wcześniej, ale treści znalezione na portalu były dla niej zdecydowanie pomocne w radzeniu sobie z dylematami moralnymi. Również były dla niej punktem wyjścia do pogłębionych, dalszych poszukiwań informacji w tych kwestiach.

Alicja przyznała jednak, że miała pewien kryzys wiary, który objawił się głównie w zaprzestaniu odmawiania różańca. W tym miejscu zauważyła, że pomocny był portal deon.pl, ale i inne portale katolickie lub strony oraz vlogi: *Stwierdziłam, że w sumie jak dowiaduję się o tym, że jest jakiś ruch, że wszyscy zaczynają się modlić gdzieś tam albo nowenną pompejańską, to czasami sama podejmuję próbę* (Alicja). Alicja zauważyła jednak, że najbardziej pomocne były te artykuły, które faktycznie poruszały tematy aktualne, związane z problemami, z którymi mierzą się osoby wierzące. Zauważyła też, że deon.pl oraz pl.aleteia.org (inny katolicki portal internetowy) są dla niej wystarczającym źródłem wiedzy, który uzupełnia nieraz o kanały o. Adama Szustaka lub ks. Dominika Chmielewskiego. Bardziej jednak trafiają do niej artykuły, które może łatwiej i szybciej przeczytać, a które nieraz zawierają w sobie esencję różnych wypowiedzi osób duchownych albo dają odpowiedzi na konkretne pytania. Dodatkowo zauważyła, że portale te są wyraźnie mniej polityczne, a bardziej skupione na wierze, niż inne portale (katolickie i nie tylko). Zdaniem Alicji, niezwykle pomocne było umieszczanie na portalu deon.pl wywiadów z osobami pokrzywdzonymi, np. rozmowy z jedną z ofiar pedofilii, której historia została opowiedziana w dokumencie braci Sekielskich. Dawało to możliwość spojrzenia na problem wykorzystania z perspektywy osób pokrzywdzonych, ale w sposób odmienny od tego, który ukazywał film. Alicja zauważyła, że pomocne było również przytaczanie przez deon.pl słów o. Tomasza Nowaka i tego, że *Bóg patrzy trochę inaczej na spowiedź niż ludzie*.

Renata poszukiwała odpowiedzi na dylematy moralne związane z antykoncepcją, aborcją, czystością przedmałżeńską oraz *in vitro* przede wszystkim w Internecie (w tym na deon.pl), ponieważ nie widziała możliwości zadania nurtujących ją pytań ani rodzicom, ani znajomym. Zauważyła, że portal deon.pl nigdy nie odpowiadał w pełni na jej pytania, więc nie traktowała wszystkich treści za całkowicie prawdziwe. Jednocześnie treści, które oferował portal, pomagały jej znaleźć więcej źródeł informacji. Nieraz portal ten stawał się więc swego rodzaju punktem wyjścia do poszukiwań, miejscem gromadzącym wiedzę, ale i umożliwiającym zasięgnięcie wiedzy u innych źródeł. Dzięki temu portalowi zdołała odkryć różne kanały na YouTube, m.in. kanał o. Szustaka. W pewnym okresie była to dla niej niezwykle bezpieczna przestrzeń, w której mogła dowiadywać

się więcej o nurtujących ją problemach. Jednocześnie portal ten pozwalał jej na zagłębienie się w modlitwę, głębsze poznawanie wiary i wchodzenie w relację z Bogiem, m.in. poprzez głębszą kontemplację Pisma Świętego.

Renata zauważyła u siebie pewną zmianę w kwestii tego, jakie artykuły najbardziej do niej przemawiały. Na początku swojej drogi wchodzenia w wiarę i religię oraz zgłębiania wiedzy religijnej największym zaufaniem darzyła artykuły pisane przez osoby duchowne, mające udokumentowaną, sprawdzoną wiedzę. Wraz z rozwojem religijności oraz poznawaniem szerszego spektrum spojrzeń, większe zaufanie i znaczenie wzbudzać zaczęły u niej artykuły osób świeckich, interpretujących kwestie religijne, a także przedstawiające ich spojrzenie na dylematy moralne. Artykuły na portalu nieraz skłaniały ją do głębszych przemyśleń na temat spraw związanych zarówno z moralnością, jak i wiarą oraz religią. Zauważyła, że portal deon.pl pomógł jej pogłębić wiarę na tematy związane z modlitwą, doktryną Kościoła katolickiego, nawet jeśli nie zawsze znajdowała odpowiedzi na kwestie związane z dylematami moralnymi.

Adrianna miała dylematy moralne, które były związane ze współzyciem przed ślubem. Odpowiedzi na nie szukała m.in. na portalu deon.pl, gdzie pomocne były dla niej przykłady konkretnych osób. Większą wartość dla niej stanowiły słowa i przykłady konkretnych osób, nie zaś „suche wywiady”. Zauważyła przy okazji, że *żaden artykuł nie jest w stanie w pełni rozwiązać takich dylematów*. Często jednak to właśnie takie artykuły były dla niej bodźcem do zgłębienia tematu, poszukania innych rozwiązań w grupie znajomych lub w duszpasterstwie.

Podobnie wypowiedziała się Aneta. Dla niej portal deon.pl pomógł rozwiązywać dylematy moralne, ale jednocześnie pełnił funkcję „przejsiową”, skłaniając do poszukiwania informacji dalej. Z treści umieszczonych na portalu najlepiej trafiały do niej świadectwa, które faktycznie pomagały rozwiązać dylematy, ponieważ stanowiły konkretny przykład. Mniejszą wartość stanowiły dla niej świadectwa np. nawrócenia, ponieważ: *świadectwa nawrócenia są fajne, ale dla mnie są zawsze zbyt spektakularne*. Większą wartość z kolei miały dla niej świadectwa związane z czystością. Podobnie stwierdziła Dagmara: *Te świadectwa osób, które wytrwały w czystości pomogły mi utwierdzić się w tym, co założyłam kilka lat wcześniej, że też będę żyła w czystości*.

### 3. W jakim stopniu portal nie spełnił swojego zadania?

Istotnym elementem badania było to, czy w opinii badanych portal deon.pl ostatecznie spełnił swoje zadanie, jeśli chodzi o pomoc w odpowiedzi na pytania dotyczące dylematów moralnych.

Zarówno Renata, jak i Karolina, zwróciły uwagę na to, że portal ten od jakiegoś czasu zaczął bardziej się skupiać na komentowaniu codziennych wydarzeń oraz stosowaniu popularnych w sieci technik docierania do odbiorców (m.in. poprzez tworzenie „clickbaitowych”<sup>1</sup> tytułów i nagłówek). Nieraz wiązało się to u nich z uczuciem zawodu, ponieważ po przeczytaniu artykułu na portalu okazywało się, że nie odpowiadał on na pytania i dylematy, które rzekomo miał poruszać. Podobnie zauważyła Aneta, stwierdzając, że „clickbaitowe” tytuły przyczyniają się do poczucia marnowania czasu na portalu.

Jednocześnie dla Adrianny portal ten zdaje się nie prowadzić osób poszukujących do innych źródeł wiedzy, a przynajmniej nie w takim stopniu, który satysfakcjonowałby osoby na „wysokim poziomie zaangażowania w wiarę”. Dla tych osób treści na portalu mogą być wędług niej wręcz odtrącające i absolutnie nieprzydatne. W niektórych przypadkach portal zdaje się też zatracać swoją neutralność (staje się przekaznikiem prywatnej opinii autorów artykułów) oraz religijny charakter, a przez to inne portale stają się bardziej przydatne z punktu widzenia rozwiązywania dylematów moralnych.

## Wnioski

Analizując prace naukowe badaczy z dziedziny socjologii religii, zauważyć można, że kwestia budowania tożsamości religijnej nie jest wciąż dostatecznie eksploatowana. Jednak uwagi badawcze dotyczące ogólnego kontekstu kreowania tożsamości są istotne z punktu

<sup>1</sup> Pojęcie to funkcjonuje w przestrzeni internetowej jako zlepek dwóch angielskich słówek: *click* (klikanie np. w odnośnik do artykułu) i *bait* (przynęta). Dotyczy ono specyficznego konstruowania tytułów, nagłówek i leadów w artykułach, które w swojej formie zachęca odbiorców do wspomnianego „kliknięcia”, czyli wejścia na stronę z artykułem i przeczytania go w całości. Tytuły zyskują miano „clickbaitu”, jeśli sugerują w swoim wydźwięku treści, które potem nie pojawiają się w artykule albo świadomie okazują się sugerować coś zupełnie niezgodnego z prawdą.



widzenia podejścia, jakim powinna się kierować pedagogika. Dzięki zrozumieniu specyfiki internautów i tego, dlaczego w ogóle korzystają z sieci, a także czego poszukują, możliwe będzie lepsze oddziaływanie w celu zapewnienia im maksymalnie właściwego rozwoju. Z racji, że w badaniach socjologicznych powinno się analizować przestrzeń wyznaczoną przez religię, w dobie rozwijających się technologii konieczne jest uwzględnienie Internetu jako przestrzeni, w której zarówno religia, jak i wiara odgrywają coraz bardziej znaczącą rolę.

Edukacja religijna z różnych względów nie rozwiązuje wszystkich dylematów moralnych. Fakt, że ktoś korzysta z portalu internetowego, żeby znaleźć odpowiedź na jakiś nurtujący dylemat moralny, oznacza, że jest to dla niego kwestia ważna. W związku z tym należy określić, w jaki sposób katolickie portale internetowe pomagają rozwiązywać dylematy moralne.

W badaniach nad rozwiązywaniem dylematów moralnych pojawia się kwestia znaczenia moralności motywowanej wiarą. Człowiek wierzący dzięki wierze otrzymuje dodatkową motywację do wypełniania dobra. Moralność jest poszukiwaniem dobra dla osób, na których nam zależy. Niektórzy wiedzą, co jest dobre, jak postępować, żeby nie skrzywdzić drugiego człowieka, co nie oznacza, że nie przeżywają oni własnych dylematów moralnych.

Można zauważyć, że z przeprowadzonych badań wynika, iż istniały trzy wyraźne obszary, z których badani czerpali wiedzę z portali internetowych: 1) szukali wiedzy, chcieli zrozumieć nauczanie Kościoła; 2) szukali autorytetów, w myśl tego, że wiara oznacza też zawierzenie komuś, czyli np. osobie duchownej; 3) poszukiwali odpowiedzi na pytania, jak z podobnymi dylematami moralnymi radzą sobie osoby świeckie. Choć Kościół jest instytucją, w której zazwyczaj nauczają osoby duchowne, okazuje się, że w niektórych kwestiach silniejszy jest głos świeckich, którzy popierają słowa świadectwem swego życia. W ten sposób badani doświadczali poczucia wspólnoty oraz tego, że w swoich dylematach nie są osamotnieni.

Niektórzy badani wskazali na to, że modlitwa daje im siłę. Dzięki niej możliwe jest doświadczenie poczucia trwania w bliskości z Bogiem, co też pozwala im na odczuwanie większej siły przy podejmowaniu się konkretnych działań. Negatywnym tego przykładem jest zaprzestanie odmawiania różańca w związku z kryzysem wiary. Dla badanych pomocne okazało się korzystanie z innych portali

internetowych. W takich przypadkach szukanie pomocy i poczucia wspólnoty dzięki portalom internetowym nie oznacza tylko potrzeby poszukiwania wiedzy, ale raczej poszukiwania wsparcia do podejmowania działań moralnych spójnych z własnymi przekonaniem.

Istotnym problemem nurtującym badanych były dylematy moralne związane z seksualnością (np. czystość przedmałżeńska), a także antykoncepcją czy aborcją. Tematy te, ważne dla osób badanych, wymagały znalezienia odpowiedzi nie tylko na pytanie, jakie jest nauczanie Kościoła w tych kwestiach, ale przede wszystkim, dlaczego jest takie, a nie inne.

Ważnym elementem, który pojawiał się w badaniach, była modlitwa proponowana za pośrednictwem portalu. Wyniki badań uprawniają do stwierdzenia, że portal [deon.pl](http://deon.pl) w małym stopniu tworzy wspólnotę, a jedynie w pewnym stopniu przyciąga uwagę użytkowników dość atrakcyjnymi treściami. O ile do pewnego stopnia portal pomaga respondentom w mierzeniu się z dylematami moralnymi, zwłaszcza na początkowym etapie rozwoju wiary, religii oraz moralności, o tyle na późniejszym etapie przestaje on spełniać swoje zadanie. Badania pokazały, że portal jest swego rodzaju „miejscem pośrednim”, które oferuje poszukującym pewną dawkę wiedzy, ale niedostatecznie pogłębia odpowiedzi na ich dylematy moralne, zmuszając ich tym samym do dalszych poszukiwań pomocy na innych portalach katolickich.

Problemem, który wydaje się być obecny w sieci i dotyczy również katolickich portali internetowych, jest tworzenie odpowiedniej zawartości i stosowanie wątpliwych działań marketingowych typowych dla innych portali internetowych. Chodzi tu zwłaszcza o praktykę umieszczania „clickbaitowych” tytułów i nagłówek publikowanych artykułów. Ponadto portal nie odsyła bardziej zaangażowanych w przeżywanie wiary i swojej religijności użytkowników do innych źródeł informacji, które mogłyby im pomóc rozwiązać ich dylematy moralne, na które odpowiedzi nie znajdują na [deon.pl](http://deon.pl).

## Bibliografia

- Apanowicz J. (2002). *Metodologia ogólna*, Gdynia: Wydawnictwo „Bernardinum”.
- Babbie E. (2008). *Podstawy badań społecznych*, przeł. W. Betkiewicz i in., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bronk A. (2009). *Podstawy nauk o religii*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Chlewiński Z. (1991). *Dojrzałość. Osobowość, sumienie, religijność*, Poznań: Wydawnictwo „W drodze”.
- Chrost M. (2018). *Refleksyjność wyzwaniem współczesnego świata*, „Studia Paedagogica Ignatiana”, t. 21, nr 4, s. 55–66.
- Ciupak E. (2002). *Orientacje metodologiczne w polskiej socjologii religii*, [w:] *Metodologiczne problemy badań nad religijnością*, red. J. Mariański, S.H. Zaręba, Ząbki: Wydawnictwo „Apostolicum”, s. 113–128.
- Diner A. (2006). *Adolescence and Computers: Dimensions of Media-Related Identity Formation, Self-Formation and Religious Value as Challenges for Religious Education*, „British Journal of Religious Education”, t. 28, nr 3, s. 235–248.
- Dobek-Ostrowska B., Sobera W. (2017). *Rola metod badawczych w studiach komunikologicznych*, [w:] *Badania ilościowe i jakościowe w studiach nad komunikowaniem*, red. B. Dobek-Ostrowska, W. Sobera, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 19–31.
- Dybowska E. (2012). *Rola wiary w formacji osoby w pedagogice ignacjańskiej*, [w:] *Edukacyjny potencjał religii*, red. J. Bagrowicz, J. Horowski, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 367–388.
- Horowski J. (2012). *Rola wiary w wychowaniu moralnym w świetle koncepcji wychowawczych o. Jacka Woronieckiego i filozofii o. Józefa Marii Bocheńskiego*, [w:] *Edukacyjny potencjał religii*, red. J. Bagrowicz, J. Horowski, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 133–162.
- Jabłońska M. (2018). *Człowiek w cyberprzestrzeni. Wprowadzenie do psychologii Internetu*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jan Paweł II. (1998). *Fides et ratio*, [http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf\\_jp-ii\\_enc\\_14091998\\_fides-et-ratio.html](http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_14091998_fides-et-ratio.html) [dostęp: 31.03.2020].
- Jasionek S. (2004). *Wychowanie moralne*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Katechizm Kościoła katolickiego*. (1994), <http://www.katechizm.opoka.org.pl/> [dostęp: 31.03.2020].
- Krąpiec M.A. (2009a). *Wiara*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozoficzna*, <http://www.ptta.pl/pef/pdf/w/wiara.pdf> [dostęp: 14.04.2020].
- Krąpiec M.A. (2009b). *Moralność*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozoficzna*, <http://www.ptta.pl/pef/pdf/m/moralnosc.pdf> [dostęp: 14.04.2020].
- Królikiewicz R. (2018). *Wprowadzanie w świat wartości w czasach chaosu aksjonormatywnego*, „Studia Paedagogica Ignatiana”, t. 21, nr 4, s. 67–79.
- Królikowska A. (2008). *Pojęcia religijne młodzieży. Badania empiryczne denotacyjnego i konotacyjnego rozumienia pojęć*, Kraków: Wydawnictwo WAM.

- Kuczkowski S. (1998). *Psychologia religii*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Łuczynski A. (2012). *Społeczne uwarunkowania rozwoju religijnego współczesnej młodzieży*, [w:] *Edukacyjny potencjał religii*, red. J. Bagrowicz, J. Horowski, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 219–240.
- Marek Z. (2014). *Religia. Pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Mariański J. (2002). *Kościół w warunkach radykalnych zmian społecznych*, [w:] *Metodologiczne problemy badań nad religijnością*, red. J. Mariański, S.H. Zaręba, Ząbki: Wydawnictwo „Apostolicum”, s. 17–52.
- Mariański J. (2019). *Ruchy i wspólnoty religijne w Kościele katolickim*, [w:] *Wspólnota i tożsamość*, red. E. Firlit, Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH, s. 87–110.
- Mazurek P. (2006). *Internet a tożsamość*, [w:] *Społeczna przestrzeń internetu*, red. D. Batorski, M. Marody, A. Nowak, Warszawa: Wydawnictwo SWPS „Academica”, s. 113–132.
- Melosik Z. (2018). *Pedagogika, wychowanie i konstrukcje tożsamości* [w:] *Tożsamość i edukacja. Społeczne konstrukcje i reprezentacje*, red. A. Cybalska-Michalska, Z. Melosik, T. Gmerek, W. Segiet, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 21–38.
- Michalski J. (2004). *Edukacja i religia jako źródła rozwoju egzystencjalno-kognitywnego*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Michalski J. (2012). *Religijność osoby a kształtowanie poczucia sensu życia*, [w:] *Edukacyjny potencjał religii*, red. J. Bagrowicz, J. Horowski, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 79–104.
- Ostaszewska A. (2012). *Popkulturowe ramy tożsamości. Media, kultura popularna, internet jako nowe środowiska kształtowania tożsamości*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, <http://www.bc.ore.edu.pl/dlibra/doccontent?id=666> [dostęp: 30.08.2020].
- Pawlak Z. (1995). *Filozoficzna interpretacja koncepcji religii Mircei Eliadego*, Włocławek: Włocławskie Wydawnictwo Diecezjalne.
- Pawlak Z. (2012). *Rola religii w wychowaniu człowieka. Aspekt filozoficzno-teologiczny*, [w:] *Edukacyjny potencjał religii*, red. J. Bagrowicz, J. Horowski, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 105–132.
- Siuda P. (2010). *Religia a internet. O przenoszeniu religijnych granic do cyberprzestrzeni*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Skoczył K. (2012). *Wartości moralne młodzieży ponadgimnazjalnej regionu konińskiego*, [w:] *Edukacyjny potencjał religii*, red. J. Bagrowicz, J. Horowski, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 287–314.
- Socha P. (2000). *Psychologia rozwoju duchowego – zarys zagadnienia*, [w:] *Duchowy rozwój człowieka. Stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia*, red. P. Socha, Kraków: Wydawnictwo UJ, s. 15–44.
- Socha P., Latała A., Filas R. (1991). *Religijność osób autonomicznych i nieautonomicznych*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

- Stępkowski D. (2012). *Skąd religia w pedagogice? Związki myślenia ogólnopedagogicznego z religią na podstawie teorii Johanna F. Herbarta, Friedricha D.E. Schleiermachersa i Dietricha Bennera*, [w:] *Edukacyjny potencjał religii*, red. J. Bagrowicz, J. Horowski, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, s. 23–52.
- Tomsia K. (2008). *Edukacja moralna młodzieży w przestrzeni Internetu*, [w:] *Cale życie w Sieci*, red. B. Szmigielska, Kraków: Wydawnictwo UJ, s. 137–157.
- Zdybicka Z.J. (1993). *Człowiek i religia*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Zdybicka Z.J. (2009). *Religia*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozoficzna*, <http://www.ptta.pl/pef/pdf/r/religia.pdf> [dostęp: 14.04.2020].
- Zdybicka Z.J. (2010). *Religia w kulturze. Studium z filozofii religii*, Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu.

## ADRES DO KORESPONDENCJI

Mgr Piotr Paweł Paszelke  
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu  
Instytut Nauk Pedagogicznych  
e-mail: [piotrpsz@gmail.com](mailto:piotrpsz@gmail.com)